

dostosowujący formę osady do sytuacji jednostkowej. Powoduje to, iż mimo szerokich ram chronologicznych kultury przeworskiej oraz różnorodności obszarów, które znalazły się pod kontrolą jej ludności, osady zachowują w miarę jednolity kształt, wkomponowany w preferowane przez nią warunki geomorfologiczne.

Niestety, jak podkreślałem już we wstępie mojego wystąpienia, osiedla, które zostały poddane analizie przestrzennej i mogły dostarczyć bardziej wartościowych danych na temat ich rozplanowania i struktury, stanowią tylko znikomy procent ogółu osad. Dopiero lepsze rozpoznanie tego typu stanowisk pozwoli w przyszłości uzyskać pełniejszy obraz omawianego zagadnienia. Im większą bazą danych będziemy dysponować dla tej problematyki, tym jaśniejszy i pewniejszy stanie się obraz osiedli z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich oraz wędrowek ludów wiązanych z kulturą przeworską.

Andrzej Michałowski

LAS W KULTURZE ŚREDNIOWIECZNEJ WIELKOPOLSKI

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 3 grudnia 1999 r.)

Tematem niniejszej pracy jest las w kulturze średniowiecznej Wielkopolski, postrzegany głównie przez pryzmat człowieka i jego działalności gospodarczej. Jest to temat szeroki, swoją problematyką obejmujący pogranicze kilku nauk. Przede wszystkim archeologii, gdyż podstawowy materiał badawczy pochodził właśnie z wykopalisk archeologicznych, oraz etnografii, która stanowiła punkt odniesienia do rozważań nad duchowymi, ale również i materialnymi aspektami kultury. Wykorzystano także pewne elementy paleoekologii, w tym głównie te związane z palinologią, leśnictwem i technologią drewna.

Praca składa się z trzech podstawowych części. **Tematem pierwszej** jest rola lasu w środowisku naturalnym, m.in. wpływ na kształtowanie się klimatu, pokrywy glebowej, a także jego funkcje ochronne, związane z przeciwdziałaniem erozji wietrznej i wodnej gleby. Starano się uwypuklić te elementy, które były związane z działalnością ludzką lub też na nią wpływały.

W części drugiej zajęto się gospodarczymi funkcjami lasu, takimi jak: łowiectwo, zbieractwo i bartnictwo. Z części tej dodatkowo wyodrębniony został rozdział odnoszący się do kierunków wykorzystywania surowca drzewnego. Celem takiego układu pracy było dodatkowe wyeksponowanie podstawowego materiału badawczego, a stanowiły go oznaczenia taksonomiczne prób drewna i węgla drzewnych ze stanowisk wielkopolskich, datowanych szeroko od wczesnego średniowiecza aż po początek czasów nowożytnych. W niewielkim stopniu, głównie dla pokazania niezmienności pewnych rozwiązań, sięgnięto po starsze i młodsze analogie. W rozdziale tym starano się prześledzić specyfikę doboru surowca drzewnego, przede wszystkim w zależności od funkcji, ale także i techniki produkcji, co pozwoliło określić, przynajmniej w pewnym stopniu, stan poznania przez ówczesne społeczeństwo właściwości technicznych drewna oraz umiejętności ich celowego wykorzystywania.

Stan badań nad wykorzystywaniem surowca drzewnego jest nierównomierny, w niektórych kategoriach wytworów jest on dobry, w innych daleko niedostateczny.

I. Budownictwo obronne nie należy do najlepiej rozpoznanych dziedzin. Główną tego przyczyną są stosunkowo krótkie serie prób, nie pozwalające na dokładniejsze rozpoznanie wielu problemów. Opierając się na zebranych materiałach możemy jednak pokusić się o przedstawienie pewnych tendencji w doborze drewna, charakterystycznych dla tego typu budowli:

1. Najbardziej istotną cechą był dominujący udział drewna dębowego, z którego wykonywano główne elementy konstrukcyjne wałów drewniano-ziemnych grodów oraz innych budowli o charakterze obronnym lub mieszkalno-obronnym. Jak się wydaje, tak wysoki udział dębiny związany był nie tyle z zastosowaną techniką czy też chronologią stanowiska, ile z charakterem budowli.

2. Zaobserwowano w miarę stałą domieszkę drewna sosnowego oraz nieznaczny udział gatunków liściastych. Niewielka ilość tego surowca w odniesieniu do całości masy użytego drewna, a także brak nasilenia tego zjawiska w młodszych fazach budowy grodów, nie pozwala łączyć go z odlesieniem okolicy i brakiem dębiny. Bardziej prawdopodobne wydaje się wiązanie tej domieszki z nieciągłościami dostaw drewna dębowego i próbami jego zastępowania, w miejscach mniej newralgicznych, surowcem o gorszych właściwościach technicznych. Niewykluczone, że pojawienie się innych rodzajów drewna wiązać należy z doraźnymi naprawami lub upadkiem znaczenia oraz rangi grodu.

II. Stan rozpoznania budownictwa mieszkalnego pod kątem doboru surowca jest zróżnicowany; najmniej informacji mamy o budownictwie wziemnym, nieco więcej o budownictwie naziemnym plecionkowym i palisadowym, natomiast stosunkowo dobrze rozpoznane jest budownictwo zrębowe i szkieletowe. Zebrane materiały pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. Skład surowcowy zależał od konstrukcji budowli.

2. Bardzo mało wiemy o rodzaju drewna zastosowanego przy wznoszeniu budynków typu półziemiankowego i ziemiankowego. Na podstawie zebranych przesłanek możemy domyślać się, że jest on zbliżony do budownictwa plecionkowego.

3. Przy wznoszeniu domów w konstrukcji plecionkowej na elementy nośne wybierano najczęściej okrągłaki dębowe, rzadziej sosnowe, natomiast ściany wyplatano z gałązek drzew liściastych.

4. Podstawowym surowcem związanym z budownictwem zrębowym było drewno sosnowe. Nieliczne odstępstwa od tej reguły, jak się wydaje, miały podłoże głównie ekonomiczno-społeczne. W dzielnicach biednych częściej spotkać się z domami wzniesionymi z mniej wartościowego surowca. Natomiast budowle tzw. wyższej użyteczności w większym stopniu zbudowane były z trudniejszego w obróbce – ale trwalszego – drewna dębowego.

5. Lepszym jakościowo surowcem (głównie dębowym) charakteryzują się budynki szkieletowe, których budowa wymagała także znacznie wyższych umiejętności ciesielskich.

III. Do stosunkowo najlepiej rozpoznanych należy budownictwo wodne i infrastruktura techniczna, do których zaliczono: groble, mosty, ulice, płoty, instalacje wodociągowe i kanalizacyjne oraz obudowy studni i szaletów.

1. Główne elementy konstrukcyjne grobli, tj. pale i belki stabilizujące całą budowlę, wykonywano z drewna olszowego, w mniejszym stopniu dębowego i sporadycznie innych liściastych. W wypełnisku natomiast znajdowały się mniej wartościowe sortymenty drewna, głównie gałęzie, składem swym odpowiadające zespołom leśnym i zaroślowym najbliższej okolicy (głównie olsy i łęgi zajmujące tereny wilgotne i podmokłe).

2. W przeciwieństwie do grobli podstawowe elementy konstrukcyjne mostów wykonywano z drewna dębowego. Olsza w zasadzie nie pojawiała się, natomiast stosunkowo licznie występowała sosna, głównie w elementach poziomych, znajdujących się ponad lustrem wody, a niekiedy wyrabiano z niej również pale.

3. Wykładanie drewnem ulic miast miało na celu polepszenie przejezdności oraz łatwiejsze utrzymanie czystości. Pomimo różnorodności typów konstrukcji ulic, najczęściej używanym su-

rowcem było drewno sosnowe, rzadziej dębowe, sporadycznie stosowano inne rodzaje drewna. Zaobserwowano także wtórne wykorzystywanie drewna rozbiórkowego, np. ze starych, nieużytecznych już wałów drewniano-ziemnych lub domów.

4. Instalacje wodne, głównie w postaci sosnowych rur wodociągowych, prowadzono z reguły pod ziemią, kanalizacja natomiast biegła na powierzchni ulicy. Składała się najczęściej z dębowego koryta drażonego lub zbijanego i przykrycia z deski.

5. Cembrowiny studni drewnianych w postaci okrągłaków, półokrągłaków, dranic czy belek najczęściej układano na zrąb, ale zaobserwowano także i inne techniki. Wykorzystywano drewno dębowe, sosnowe, olszowe i wierzbowe.

IV. Stosunkowo licznie na stanowiskach archeologicznych pojawiają się drobne sprzęty domowe, narzędzia rolnicze, fragmenty warsztatów oraz środki transportu. Wydaje się, że podstawowymi czynnikami mającymi wpływ na dobór surowca były: funkcja wyrobu oraz technika wykonania. Z funkcją wiązały się naprężenia i siły, jakie miały oddziaływać na wyrób, a także warunki, w jakich miał on pracować. Z techniką natomiast – bardziej wyspecjalizowane czynności produkcyjne, jak toczenie, ciosanie czy wyplatanie, preferujące określone właściwości drewna. Trudniejsze warunki pracy wyrobu, takie jak stała lub zmienna duża wilgotność (naczynia, wiadra, beczki), duże naprężenia, ściskanie, ewentualnie ścieranie (radlice, kliny, jarzma) czy inne siły niszczące (pałki), sugerowały zastosowanie ściśle określonych gatunków drewna spełniających powyższe specyficzne wymagania.

V. Osobnym problemem było wykorzystywanie surowca drzewnego w szeroko rozumianej energetyce i oświetlaniu wnętrza. Oświetlaniu wnętrza służyły paleniska i piece, a także umocowane w specjalnych świecawkach żywiczne drewnka sosnowe. Podstawowym surowcem służącym ogrzewaniu oraz przygotowywaniu strawy było drewno (przyjmujemy, że węgiel drzewny wykorzystywany był raczej w gałęziach gospodarki, które związane były z „przemysłem”, np. hutnictwem, szklarstwem, kowalstwem itp.).

Ze względu na skład taksonomiczny węgla drzewnych pochodzących z palenisk wyróżniono trzy odnośne typy stanowisk: miasta, osady przyгородowe i osady otwarte. Zauważono, że cechą charakterystyczną stanowisk miejskich był bardzo wysoki (rzędu 80%) udział drewna sosnowego, mniejszy – dębiny (ok. 10%), a inne rodzaje drewna występowały śladowo. W materiałach z osad przy grodach dominowały, podobnie jak i w miastach, sosna i dąb, lecz z większym udziałem dębu. Zaobserwowano także większy udział innych liściastych. Odmienne natomiast przedstawiały się wyniki analiz dendrologicznych surowca opałowego z osad otwartych, gdzie istniał stosunkowo łatwy dostęp do lasów, z możliwością zbierania suszki i chrustu, przy równoczesnym braku większego zapotrzebowania na bardziej wartościowe opałowo drewno. Na takich stanowiskach odnotowano znacznie większy udział liściastych, a skład taksonomiczny w większym stopniu mógł być odzwierciedleniem składu gatunkowego pobliskich zespołów leśnych.

W materiale archeologicznym zaobserwowano pojawiające się sporadycznie gatunki drewna spoza Wielkopolski. Zagadnienie „importów” ściśle wiąże się z problematyką zasięgów geograficznych. Nie wszystkie gatunki czy nawet rodzaje drzew występują obecnie na obszarze całego kraju. Dla nas najbardziej interesujące są te rodzaje, które w Wielkopolsce nie występowały. Ich brak pozwala nam określić rodzaje drewna sprowadzanego, a znajomość geograficznych zasięgów sugeruje kierunek potencjalnego importu.

W zbadanym zbiorze z Wielkopolski zarejestrowano kilka prób modrzewiowych, świerkowych i jodłowych. Drewno importowane pojawia się głównie w postaci drobnych wyrobów klepkowych i sporadycznie w materiale budowlanym.

W części trzeciej – dotyczącej zagadnień symbolicznych – zajęto się głównie wpływem lasu na świat duchowy człowieka, jego wierzenia i obrzędowość. Podjęto również próbę wytłumaczenia mechanizmów kształtowania się tych zjawisk. Podstawowym materiałem badawczym były źródła etnograficzne, ale sięgnięto również do nielicznych zapisów kronikarskich, odnoszących się do lasów i drzew.

Interesująco przedstawia się porównanie częstotliwości pojawiania się poszczególnych gatunków drewna w średniowiecznym materiale archeologicznym z aurą drzew określoną na podstawie źródeł etnograficznych. Omawiając wierzenia i przesady związane z drzewami i krzewami podzieliłem je na trzy główne, aczkolwiek nie zawsze autonomiczne, grupy: drzewa złe, neutralne i dobre. Dokonując tego podziału zrezygnowałem z wszelkich prób dociekania genezy poszczególnych przekazów oraz określenia ich ewentualnego pochodzenia. Uznałem, że w przeważającej większości jest to już niemożliwe. Starłem się jedynie pominąć te wierzenia czy przesady, które jednoznacznie wiązały się z innymi kręgami kulturowymi i tradycjami. Podstawowym kryterium podziału była nie tyle tematyka danego przekazu, ile jego wymowa-aura.

1. Grupy drzew wydzielone na podstawie ich aury pokrywają się z preferencjami surowcowymi w średniowiecznej Wielkopolsce. Drzewa postrzegane jako dobre wybierano chętnie, drzew złych natomiast unikano.

2. Preferencje surowcowe w średniowiecznej Wielkopolsce świadczą o dobrej znajomości właściwości technicznych poszczególnych rodzajów drewna i jak najbardziej celowym ich wykorzystywaniu. Potwierdzeniem tego mogą być zmiany składu gatunkowego zależnie od typu konstrukcji oraz funkcji wyrobu, z uwzględnieniem warunków, w jakich drewno ma przebywać i sił, jakie na nie będą działać. Dobór ten całkowicie odpowiada obecnej wiedzy o drewnie i jego właściwościach fizycznych, mechanicznych i technologicznych.

Wydaje się więc, że wierzenia, przesady i podania ludowe związane z poszczególnymi drzewami mogły mieć w pewnym sensie charakter wtórny. To drzewo i jego właściwości użytkowe mogły znacząco wpływać i kształtować wierzenia z nim związane i sposób jego postrzegania. Wydaje się również, że negatywne podania związane z poszczególnymi rodzajami czy gatunkami drzew były efektem interpretacji przyczyn ich małej przydatności w gospodarce.

3. Na obraz drzewa lub krzewu miały wpływ nie tylko właściwości użytkowe jego drewna, ale również i inne użytki z niego czerpane. Przykładem może być leszczyna – orzechy, lipa – kwiat, oraz drzewa owocowe – owoce.

Las prócz wartości gospodarczych i środowiskotwórczych jest także sam w sobie wartością kulturową, inspirującą i oddziałującą na wyobraźnię i potrzeby duchowe człowieka. Echa kulturotwórczej roli lasu odnajdujemy w mitologii, literaturze, muzyce, malarstwie i architekturze. Niniejsza praca jest próbą spojrzenia na to zjawisko oczami archeologa.

Tomasz Stępnik

ELEMENTY TEORII SPOŁECZNEJ W ARCHEOLOGII – KONCEPCJE GRUP, INSTYTUCJI I STRUKTUR SPOŁECZNYCH

(autoreferat wygłoszony w trakcie obrony pracy doktorskiej
w dniu 25 października 2000 r.)

Przedstawiona praca stanowi próbę szerszego zaprezentowania w archeologii polskiej podstawowych zagadnień społecznych w odniesieniu do pradziejów i wczesnego średniowiecza oraz próbę oceny sposobów ich badania i rezultatów tych badań. Innymi słowy, w pracy chciałam